

Темченко Андрій

Землеробські сезони і традиційне літочислення. Міфологічна лексика і семантика купальської містерії

Система відліку часу, яка застосовується у сучасних календарях, має індоєвропейське коріння. Зокрема поняття «літо» є схожим у різних мовах, і стосується декілька ключових значень, що зіставляються з поняттями: нагрівання в т. ч. води (алб. *alë* – «кипіння, хвиля», д-ісл. *ylr* – «тепле випаровування», і-с. **dheg-* – «палити»); сезонного тепла (в-лужицьк. *lěto*, серб. хорв. *љѣто* – «річний шар дерева, найтепліша пора року», і-с. **lěto-* / *lato-* – «теплий час; літо, день», лат. *lēnis* – «лагідний, спокійний, ніжний», лит. *lẽtas* – «лагідний, спокійний, тихий; повільний»); припинення холоду (і-с. **lē-* – «ослабнути, полегшати, відпустити»); світла (гот. *dags* – «день», ірл. *laithe* – «день»). Життєдайні функції «літа» як періоду досягання пояснює, чому це поняття позначає вимір часу або зіставляється з дощем і жнивами. Наприклад, д-р. *лѣто* – «рік», лит. *dãgas* – «жнива», *lytùs* – «дощ», пр-сл. *liti* – «лити», серб. хорв. *година* – «рік; [дощ]». Звідси стає зрозумілою семантика окремих міфологічних персонажів, наприклад, дохристиянського Перуна, трансформованого на Ілля Пророка¹, коли встановлюються табу на купання у воді, Івана Годиновича як сонячного антагоніста холодному Коцю Безсмертному). Зважаючи на зазначене вище, актуальними стають декілька значень, які характеризують «літо» з погляду міфології і фіксуються у назвах і семантиці літніх свят.

Центральним святом літнього циклу є день Івана Купала (23 червня, ст. ст. 7 липня) – час, коли концентрація світла є абсолютною, після чого відбувається перехід до його зменшення (мал. 1).

Головними компонентами свята є ключові космічні субстанції «вогонь» і «вода». Реалізація цієї ідеї відбувається на усіх рівнях міфотворення – лексиці і обрядовій містерії. Звідси етимологія поняття: п-сл. **kopadlo* > *kopati* + суф. -*dlo* – «місце для купання». У цьому

¹ Ілля пов'язаний з дощем і блискавкою, оскільки припинив трирічну посуху, як аргумент жрецам бога Ваала про те, що він несправжній. Для цього Ілля молився Творцю про запалення жертовника, який перед цим полив водою, після чого на жертовник зійшов вогонь (Перша книга царів, 18:1).

контексті органічною виглядає ідея хрещення у водах ріки Йордан, яке здійснював Іоанн Предтеча², що дозволяє смислові асоціації філософії Євангелія з дохристиянськими віруваннями і обрядами наших пращурів³.

Зв'язок з вогнем простежується на прикладі зіставлення протиставних на перший погляд коренів *kur- – «горіти» та *kor- – «занурювати у воду», смисловий симбіоз яких проявляється у «*kū/ŷr- із значенням “кипіти”, “закипати”, “пристрасно бажати”» [1]. Звідси припущення, що пр-сл. *kurēti / korati могло позначати – «очищення вогнем», атавізми якого збереглися у біл. купець, купаць – «диміти, горіти без полум'я» [2, с. 161]. Цікавими у цьому контексті видаються локальні назви купальського вогнища, як от: купалиця, купало, що зіставляються у свою чергу з лексичними формами, які позначають порослу чагарником водоюму (наприклад, купина)⁴. Натомість в обрядовій практиці купалом / купайлом називали прикрашене, вкопане сухе дерево або стовп, обкладений гілками, крону якого вінчали колесом-«сонцем».

Крім зазначеного вище актуальними видаються інші значення, які можуть бути автентичними або похідними. Зокрема, купало / купайло споріднене з лит. kãras – «могила», караї – «кладовище», лтс. kars «60 штук; могила», kariole – «купа», а також korà – «велика кількість», kōpti – «згромаджувати докупи». П-сл. кора – «купа; копиця, скирта; одиниця лічби; [громада]», похідне від korati – «копати» (первісно «нарита купа землі», можливо, звідси зв'язок з поховальним обрядом); слн. kōra – «стіг, копиця, натовп». Звідси походження назви традиційної громади як «копа», «копний суд». Отже, крім ідеї «води» і «вогню» важливим є колективний характер свята, що трактує його словацькі і польські аналоги sobotky, sobótky, sobytky, які складається з префіксу со- (тобто «з чимось») і видозміненого дієслова «бути» [3, с. 294-295]. Аналогічні форми фіксуються в інших лексемах: су-сід – «той, хто сидить поряд»; су-путник – «подорожній»; со-ратник – «побратим у боротьбі». Південні слов'яни називали собуткою священний вогонь, добутий спільно первісним способом на Івана Купала [4, с. 279].

Етимологія і лексичні варіації назв свята почасти пояснюють його міфологічну семантику. Очевидно, що купальське багаття реалізує ідею вогню, як земного втілення небесного тепла і світла. Можливо з цим пов'язані дотичні значення з коренем *kur-, як от: д-англ. сўра – «кошик», сер-нижн-нім. kīr – «зв'язка шкір або льону», також герм. *kur- від і-є. *geu- – «гнути, кривити», що опосередковано указує на матеріал для горіння. Ритуальне багаття об'єднує у собі численні міфологічні смисли, що

² «Іоанн відповідав усім, кажучи: “Я хрищу вас водою, але йде ось Сильніший за мене, що Йому розв'язати ремінця від Його взуття я негідний, Він христитиме вас Святим Духом й огнем!”» (Іоанн 1: 16–17).

³ Відповідної версії дотримується Е. Бернекер, на думку якого назва «Купало» є калькою з гр. Βαπτίστηξ – «той, хто занурює у воду» [1].

⁴ Звідси купіль – «місце купання новонародженого», як варіант «місце хрещення».

реалізуються в обрядових діях. Зокрема: молодіжні гуляння та ігри еротичного характеру, ворожіння на майбутню долю, спалювання опудала Марени, пускання з природних підвищень палаючого колеса.

Молодіжні ігри, які здійснювалися на Купала, спрямовані на пошук шлюбної пари. Попри численні маніпуляції і домисли щодо дійсності того, що відбувалося раніше⁵, очевидним залишається факт важливості цього санкційованого обрядом дійства. За логікою міфу зачаті в момент найбільшої сонячної активності діти, є сильними і витривалими (буквально, такими як сонце), тому їх «приносить лелека», тобто вони народжуються у березні-квітні (через дев'ять місяців після літнього сонцестояння). Купальське дерево асоціюється з весільним гільцем, яскраве горіння якого свідчить про втрату дівчиною цноти, про що свідчать фольклорні тексти. Наприклад, відомою є весільна пісня «Горіла сосна палала»:

Горіла сосна палала,
Під нею дівчина стояла,
Русяву косу чесала
Ой коси, коси ви мої,
Довго служили ви мені
Більше служить не будете,
Під білий вельон⁶ підете.
Білий вельон під вінець,
Більш не підеш ти в танець.

Невід'ємним атрибутом шлюбного циклу є ворожіння, які здійснюються на Купала з метою передбачення-моделювання доленосного для дівчини вибору. Мова йде про визначення обранця – майбутнього батька ще ненароджених дітей, господаря і захисника, що визначає критерії вибору для дівчини – фізичну силу, вроду, кмітливість, працездатність і ресурсність. Вважається, що властива для українок свобода – точніше, прагматика цього самого вибору забезпечує збереження кращих генетичних кодів, які передаються чоловіком⁷. Натомість обмежений вибір, який може здійснити жінка (внаслідок усталених традицій чи демографічної ситуації)⁸ сприяє виродженню роду. В історичній ретроспективі для покращення психічних і ментальних показників новонароджених актуальним стає регулювання шлюбних стосунків, в результаті чого виникає моногамний шлюб, де жінкам

⁵ В окремих публікаціях полемічного характеру стверджується, що на Купала приносили людські жертвоприношення, з чим пов'язують звичай стрибати через вогонь [5]. Насправді трагічні випадки трапляються у наш час, які пояснюються нехтуванням техніки безпеки або збігом обставин [6], [7].

⁶ Вельон, від пол. Welon – «вуаль», «серпанок»; італ. velo – покривало із серпанку, шовку або мережива як весільний головний убір нареченої.

⁷ Цікавими є несподівані висновки психологів, зокрема «вчені з університету Стірлінга (велика Британія) дійшли висновку, що жінки інстинктивно визначають якість генів імунної системи чоловіка та вибирають партнерів з іншим генотипом, що забезпечує їх дітям генетичну перевагу» [8].

⁸ На жаль, тенденція до зменшення чоловічого населення спостерігається останні 100 років, що є наслідком воєн, голоду, репресій і міграцій.

надається право осмисленого вибору чоловіка, після чого вони переходять до його роду, оновлюючи його якісні показники. У цьому контексті Купала виглядає як своєрідний а quest, де парубки демонструють свої здатності, а дівчата відповідним чином їх оцінюють. Форми ворожіння (спосіб передбачення можливості здійснити правильний вибір) описані у численних етнографічних дослідженнях, де головним атрибутом купальських ворожінь є дівочий вінок (аналог весільного), який пускали за течією і спостерігали за його рухом, який асоціювався з певними подіями. Перелік прикмет обмежений, тому є доволі зрозумілим. Наприклад, рух прямо і рівно (звідси метафори «плисти за течією», «потрапити у течію») передбачає щасливий шлюб; криво – має зворотнє значення; водоверть віщує буремні події; вінок прибивається до берега (відмова від руху) є знаком скорої смерті дівчини.

Прагнення парубків отримати перевагу над іншими суперниками є причиною виникнення численних забобонів, як от пошук квітки папороті. «Володар квітки зуміє причарувати будь-яку дівчину, матиме найбільший врожай, відвертатиме град, грім і зливу від своєї ниви; не боїтиметься злих сил. Він з дружиною будуть завжди молоді та здорові, а діти здорові, працьовиті й добрі» [9, с. 109-112].

На окрему увагу заслуговує обряд знищення опудала Морени, яке, на відміну від весняних містерій, не спалювали, а розривали на частини і топили. Обряд виконували винятково дівчата, що надає йому специфічного забарвлення, оскільки актуалізує дихотомію «народження-смерть». Напевне, що знищення Марени (від *mōr- / *mer- – «смерть») тобто смерть смерті продукує зворотний результат – життя, а здійснення обряду розривання і потоплення долучає кожному дівчину до цього процесу, забезпечуючи запліднення і народження. У цьому аспекті актуальною видається гіпотеза, що Марена є фольклорним атавізмом богині сезонного відтворення природи [10, с. 110, 111], що пояснює актуальність її образу у весняних і літніх обрядах перехідного циклу. У цьому контексті стає зрозумілим, чому залишки розірваного опудала дівчата не пускали «за водою» (аналог остаточного знищення), а збирали і розкидали в якості оберегу на огороді.

Дискусійною виглядає версія, що ритуальне потоплення є залишком архаїчних обрядів жертвоприношення, на що указують тексти купальських пісень:

Ой на Йвана на Купала,
Там Марія в воду впала,
Ой на Йвана на Купала,
Там Марія купалася,
Ой на Йвана на Купала
Там з Іваном вінчалася...
Потонула Маринонька, потонула,
Наверх кісонька зринула.

Відповідні припущення коригуються з віктимною поведінкою⁹, яка сформувалася як стереотипна, що свідчить про її обрядове культивування. Рудименти людських жертвоприношень фіксуються у християнстві, де тілесні страждання сприймалися як позитивне явище, невід'ємний атрибут очищення душі і духовного зростання. Можливо, що в якості жертви виступала одна із дівчат, яку визначали як «зайву» або яка була «зайвою». У першому випадку вибір міг здійснюватися за допомогою жеребкування, що наштовхує на аналогії з літописними свідченнями про жертвоприношення Перуну¹⁰; у другому – жертвою могла бути дівчина з фізичними або психічними вадами (непридатна до дітонародження). Схожі свідчення фіксуються у польських актах і новгородській берестяній грамоті 1393 р., де Марену ідентифікують як дівчину: «свою дьвку на имь Марену» [11, с. 25]. У ХІХ ст. жертвоприношення вже мало імітативний характер, хоча його залишки спостерігалися під час «потоплення відьом», згаданого у творі Г. Квітки-Основ'яненка «Конотопська відьма». Зокрема лужичани одягали на опудало Марени сорочку останнього померлого, яку підв'язували поясом дівчини, яка останньою вийшла заміж [12, с. 180–182]. Знищення опудала мало бути остаточним і безповоротним, тобто його розривали на дрібні шматочки, які потім кидали у течію ріки (топили). Використання залишків знищеного «тіла» Марени в якості оберегу зіставляється з подібними діями міщан середньовічних міст, які прагнули заволодіти мотузкою страченого злочинця чи попелом спаленого на ритуальному вогнищі грішника. В Україні до сьогодні існує звичай ретельно ховати мотузки, якими зв'язують ноги і руки покійника. Відповідна поведінка має психологічне підґрунтя і є залишком давніх обрядів захисту від смерті за допомогою атрибутів цієї самої смерті. За логікою обряду знищення смерті продукує життя, а відтак забезпечує урожайність полів, унебезпечує обійстя від пожеж, паводків, епідемій та епізоотій.

Зважаючи на вище зазначене, доцільним видається *висновок* про те, що Купало є обрядовим втіленням ключової міфологічної дихотомії «життя-смерть», що реалізується в обрядовій містерії знищення смерті і народження нового життя, символом якого виступає обрядове деревце Марена-Купало, і закріплюється ритуальним паруванням молоді. Дозволимо не погодитися із закидами адептів православ'я щодо «бісівського» і «гріховного» характеру свята. Справа у тому, що оцінка історичних подій з погляду сучасника не відповідає реальній ситуації, яка існувала під час виникнення і активного побутування купальського обряду. Потреба у народженні дітей зумовлена катастрофічною з погляду сучасника демографічною ситуацією, коли дитяча

⁹ Особливості психології жертви.

¹⁰ Жертвопринесення ще не одружених юнаків є підтвердженням історичним фактом. У д-руськ. літописі зустрічаємо опис жертвопринесення «У рік 6491 [983] пішов Володимир на ятвягів і взяв землю їх. І вернувся він до Києва, і приносив жертву кумирам із людьми своїми. І сказали старці і бояри: «Метнемо жереб на хлопця і дівчину, і на кого він упаде, – того заріжемо богам» [13, с. 49].

і жіноча смертність було доволі високою. У зв'язку з цим виживання соціуму полягало в активному продукуванні народжуваності, рудименти чого спостерігалися в українських сім'ях на початку ХХ ст.¹¹

Література:

1. Жуйкова М. В. Семантика слова *купало* в порівняльно-історичному аспекті. Вісник Запорізького національного університету. 2018, № 1, С. 65-75. URL : <https://evnuir.vnu.edu.ua/handle/123456789/17998?mode=simple> або URL : <https://core.ac.uk/download/pdf/334784388.pdf> (дата доступу 05.08.2024).
2. Этымалагічны слоўнік беларускай мовы : в 13 т. / рэд. В. У. Мартынаў. Мінск: Навука і тэхніка, 1989. Т. 5. Каяць-Ліпянка. 320 с.
3. Рыбаков Б. А. Язычество древних славян. URL : <https://readli.net/chitatonline/?b=110822&pg=1> (дата доступу 07.08.2024).
4. Словарь української мови : у 4 т. / упор. з додатком власн. матер. Б. Грінченко. Київ : Наукова думка, 1996-1997. Т. 2 (З-Н). 1996. 588 с.
5. Язичницьке свято Купала – день «узаконеної розпусти» URL : <https://cerkva.dp.ua/yazichnitske-svyato-kupala-den-uzakonenoyi-rozpusti/> (дата доступу 07.08.2024).
6. Трагедія на Івана Купала... URL : <https://unn.ua/news/tragediya-na-ivana-kupala-pomer-khlopchik-yakiy-vpav-u-bagattya-na-kharkivschini> (дата доступу 07.08.2024).
7. Трагедія на Івана Купала: юнак впав у вогнище... URL : <https://www.0372.ua/news/3147975/tragedia-pid-cas-svatkuvanna-kupala-unak-vpav-u-vognise-i-otrimav-znacni-opiki-foto> (дата доступу 07.08.2024).
8. Ознаки, за якими жінки вибирають чоловіків. URL : <https://ukr.media/psihologiya/364418/> (дата доступу 07.08.2024).
9. Килимник С. Український рік у народних звичаях в історичному освітленні. 1957, Т. 4. Вінніпег. URL : <https://irbis-nbuv.gov.ua/ulib/item/UKR0008488> або URL : [https://chtyvo.org.ua/authors/Kylymnyk Stepan/Ukrainskyi rik u narodnykh zvychaiakh v istorychnomu osvitlenni Tom IV Litnii tsykl/](https://chtyvo.org.ua/authors/Kylymnyk%20Stepan/Ukrainskyi%20rik%20u%20narodnykh%20zvychaiakh%20v%20istorychnomu%20osvitlenni%20Tom%20IV%20Litnii%20tsykl/) (дата доступу 07.08.2024).
10. Иванов В. В., Топоров В. Н. Мара; Марена. *Мифы народов мира : Энциклопедия в 2 т.* / гл. ред. С. А. Токарев. 2-е изд. URL : https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Mifologia/1529.php, а також URL : https://www.gumer.info/bibliotek_Buks/Mifologia/1531.php (дата доступу 07.08.2024).
11. Янин В.Л., Зализняк А.А., Гиппиус А.А. Новгородские грамоты на бересте (из раскопок 1997-2000 гг.). Т. XI.. М.: Русские словари, 2004. 164 с.

¹¹ Невипадково багатодітність є ознакою невисокого соціального і матеріального статусу.

12. Валенцова М. М. Марена. *Славянские древности: Этнолингвистический словарь: в 5 т. / под общ. ред. Н. И. Толстого; Институт славяноведения РАН. М. : Международные отношения, 2004. Т. 3: К (Круг) — П (Перепёлка). С. 180-182.*

13. Літопис Руський. За Іпатівським списком / пер. з давн. руськ. Л. Махновець; відп. ред. О. В. Мишанич. Київ : Дніпро, 1990. 591 с.